

Beata Maria Nowak

Pedagogium WSNS w Warszawie

Niedostatki w zasobach środowiska rodzinnego a zaburzenia rozwojowe i problemy adaptacyjne dzieci

Abstrakt: W artykule przedstawione zostały powiązania między kondycją rodziny a zaburzeniami rozwojowymi oraz problemami adaptacyjnymi wychowujących się w niej dzieci. Finałnie zaprezentowano style charakteru determinowane zasobami rodziny (cechami osobowości, postawami i kompetencjami rodzicielskimi), które mogą być użyteczne nie tylko w psychologiczno-pedagogicznej terapii zaburzeń rozwojowych oraz w diagnozowaniu i rozumieniu etiologii zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży, ale również w projektowaniu oddziaływań resocjalizujących. Opierając się na nich można bowiem podejmować holistyczne działania społeczniczące – spójne i adekwatne do potrzeb dzieci, rodziców i innych członków rodziny.

Słowa kluczowe: zasoby rodziny, problemy adaptacyjne, zaburzenia rozwojowe.

Wprowadzenie

Rodzina jest obiektem zainteresowania wielu badaczy reprezentujących różne dziedziny nauki, a w związku z tym jest różnorodnie definiowana. Prawnicy ujmują rodzinę w kategoriach formalno-prawnych, psychologowie, ale też i socjologowie, akcentują jej systemowość, układ więzi emocjonalnych oraz wagę układu ról i pozycji (Plopa 2007; de Barbaro 2003; Tyszka 2000, 2001), zaś pedagodzy postrzegają ją jako podstawowe środowisko życia i analizują w perspektywie założonych i realizowanych funkcji (de Tchorzewski 2005; Kawula 2004; Winiarski 2001). Wszystkie ujęcia rodziny łączy jednak wspólny motyw wyrażający przeoko-

nanie o jej ogromnej wartości egzystencjalnej dla każdego człowieka. Jest to bowiem najbardziej intymne, osobiste, wyjątkowe i niepowtarzalne środowisko życia. Świadczą o tym unikatowe interakcje, specyficzny klimat społeczny i właściwy dla każdej rodziny sposób realizowania podstawowych funkcji.

Rodzina, jako naturalne i podstawowe środowisko życia dziecka, wywiera decydujący wpływ na formowanie się jego osobowości, charakteru i tożsamości. Żyjąc w stabilnych warunkach społeczno-ekonomicznych i środowiskowych, rodziny przechodzą przez swój cykl życia pokonując kryzysy rozwojowe i rozwiązując bieżące problemy, a ich najmłodsze pokolenia wzrastają w przyjaznym środowisku, rozwijając się harmonijnie i wszechstronnie. Współczesne funkcjonowanie człowieka jest jednak trudne i skomplikowane, gdyż dokonuje się w czasach gwałtownych przeobrażeń ekonomicznych, społecznych i kulturowych, w rzeczywistości permanentnego zagrożenia i zawrotnego tempa życia. Stąd też wiele współczesnych rodzin dotyka kryzys wieloprotblemowy o różnej etiologii, zaburzający ich prawidłowe, bezpieczne i dostatnie bytowanie. Jedną z poważnych implikacji takiego stanu rzeczy jest występowanie różnorodnych zaburzeń rozwojowych u dzieci. Dlatego też z pedagogicznego, a zwłaszcza z resocjalizacyjnego punktu widzenia, zasadne wydaje się poszukiwanie odpowiedzi na pytania: jakie jest wzrastanie dziecka w środowisku głębokiej dysfunkcji lub/i patologii rodzinnej i jakie typy osobowości i konstelacje charakterów formują się w takich warunkach? Wiedza na ten temat wciąż się rozwija i jest warunkowana głównie podejściem kulturowym. W niniejszym artykule chciałabym zwrócić uwagę na dwie teorie: charakterologiczno-rozwojową oraz zachowania zasobów, integrujące efekty początkowego rozwoju ludzkiego potencjału z wpływami warunków kulturowych i środowiskowych.

W dalszych rozważaniach rodzina (traktowana jako system i osadzona w kontekście kulturowym) rozpatrywana będzie w świetle teorii zachowania zasobów Stevana E. Hobfolla (2006) oraz teorii kształtowania się charakteru Stephana M. Johnsona (2012). Finalnie zostaną zaprezentowane style charakteru determinowane zasobami rodziny, a bardziej precyzyjnie cechami osobowości, postawami i kompetencjami rodzicielskimi.

Zasoby a kultura

Biorąc pod uwagę powyższe założenia, należy rozpocząć analizę od konstatacji, że w kulturach konfucjańskich, takich jak chińska czy koreańska, rodzina i harmonia społeczna jest warunkiem *sine qua non* dobrostanu człowieka. W kulturze Zachodu natomiast, o wiele bardziej podnoszona jest rola „Ja”, ale również i tu jest ono postrzegane w perspektywie społecznych porównań, ról i standardów.

Zachodnia kultura samodzielności oparta jest na regule racjonalnej korzyści własnej. Stąd też, chcąc osiągnąć swoje indywidualne cele, człowiek jest zmuszony brać pod uwagę zarówno role społeczne, pełnione przez siebie i innych, jak też

wartości, na których są formowane więzi społeczne. W związku z tym podejmuje działania wspólnotowe, ukierunkowane między innymi na realizację celów (interesów) rodziny własnej. Ten kolektywistyczny charakter radzenia sobie w życiu oraz celową aktywność człowieka osadzonego w rodzinie, grupie i większej społeczności akcentuje Hobfoll w teorii zachowania zasobów (2006). Autor stoi na stanowisku, że rodzina nie może istnieć bez jednostek, które potrzebują z kolei więzi społecznych, bo od tego zależy ich dobrostan, samoocena i przetrwanie. Podejście Hobfolla umacniają badania Jamesa C. Coyne'a i Davida A.F. Smitha (1991), które wykazały, że bliższe i dalsze środowisko społeczne człowieka ma zasadniczy wpływ na jego sposób radzenia sobie i przyjmowanie określonych strategii zaradczych. Na podstawie własnych predyspozycji biologicznych rozwijanych w procesie uczenia się i modelowania, człowiek nabywa umiejętności negocjowania ze środowiskiem i w toku interakcji społecznych uczy się zdobywać oraz chronić rzeczy, które mają dla niego wartość. Czyni to przy zastosowaniu różnych taktyk oraz sposobów zaspokajania potrzeb własnych oraz potrzeb poszczególnych członków rodziny i rodziny jako całości.

Hobfoll (2006) definiuje wprowadzając zasoby jako rzeczy cenione przez ludzi, ale rozpatruje je z perspektywy jednostki. Postrzega je bowiem jako przedmioty, warunki, cechy osobowości oraz pokłady energii pomocne człowiekowi w walce o przetrwanie lub przydatne do osiągnięcia zasobów niezbędnych do przeżycia. Dokonując klasyfikacji zasobów Hobfoll wyodrębnił zasoby zewnętrzne, do których zaliczył zasoby materialne oraz stanu (np. zdrowie, zatrudnienie, staż pracy, małżeństwo) i wewnętrzne – zasoby energii (np. pieniądze, wiedza, wiarygodność kredytowa) oraz osobiste (umiejętności: kompetencje zawodowe, umiejętności społeczne i zdolności przywódcze oraz cechy osobowości: np. samoocena, optymizm, skuteczność). W teorii zachowania zasobów podkreślane jest silne różnicowanie wartości poszczególnych zasobów. Hobfoll dowodzi, że niektóre zasoby materialne mają dla człowieka wartość, gdyż pomagają mu przetrwać, inne zaś są cenne, gdyż kojarzą się ze statusem lub samooceną. Co więcej, stawia tezę, że zasoby stanu są ważne również z uwagi na to, że umożliwiają dostęp do innych zasobów – w procesie wymiany zasobów należących do trzech pozostałych kategorii, najbardziej użyteczne są jego zdaniem zasoby energii. Dążenie do zdobycia i utrzymania jakichkolwiek zasobów lub ich utrata wiąże się niemal zawsze z aktywnością, doświadczaniem i pogłębianiem stresu oraz z jego następstwami.

Zasoby odgrywają zasadniczą rolę w tych sferach życia, które ze swej natury są społeczne i wymagają podejmowania współpracy (należy do nich również rodzina). Bez względu na kulturę oraz usytuowanie na kontinuum indywidualizm–kolektywizm ludzie są od siebie wzajemnie zależni (Etzioni 1997). Typowe dla wszystkich rodzin (niezależnie od kontekstu kulturowego) są również podstawowe procesy związane z tworzeniem wspólnoty i pełnieniem roli rodzica. Należy jednak brać pod uwagę fakt, że istnieje powiązanie między określoną kulturą a stylami rodzicielstwa/postawami, na co wskazują wyniki badań (Garcia Coll,

Meyer, Brillon, za: Garcia Coll, Pachter 2002). Chodzi tu o transmisję kulturową – przekazywanie z pokolenia na pokolenie hierarchii wartości, tradycji, wzorów interakcji, odniesień do ról społecznych i statusu społecznego.

Zasoby rodzinne

W odniesieniu do rodziny funkcjonuje w literaturze pojęcie „zasoby rodzinne”, rozumiane często jako prężność rodziny (ang. *resilience* lub *empowerment*) (Fredrickson 2001; Oleś 2000). Najczęściej jednak zasoby rodzinne są definiowane jako zbiór wszystkich dostępnych i posiadanych przez rodzinę elementów sprzyjających jej rozwojowi (wewnętrznych, osobowych i systemowych oraz zewnętrznych – środowiskowych). Na zasoby rodzinne składają się zarówno te, które są przez rodzinę rozpoznane i wykorzystywane (zasoby kapitałowe), jak i te, które nie są jeszcze do końca przez nią uświadomione i uaktywnione (zasoby partycypowane).

W prawidłowo funkcjonującej rodzinie przepływ zasobów między członkami rodziny, ich wzajemna wymiana oraz kumulowanie zasobów jednostkowych i przekazywanie ich do puli kapitału rodzinnego stwarza realną szansę do pozyskania znacznie większych zasobów. W rodzinach funkcjonalnych zasoby dystrybuowane są w sposób konstruktywny, umożliwiając wszystkim członkom rozwój osobisty, co w znacznym stopniu przyczynia się do rozwoju całego systemu rodzinnego i powiększania jego dobrostanu. Ale co dzieje się w tym zakresie w rodzinach dysfunkcyjnych – wieloprotymowych, naznaczonych często piętnem patologii społecznej?

Wyniki badań nad rodzinami w kryzysie (Nowak 2011) wyraźnie wskazują na niedostatek w nich wszystkich rodzajów zasobów wyodrębnionych przez Hobfolla. Ogromne deficyty występują bowiem w zasobach materialnych (są to z reguły rodziny o niskim statusie ekonomicznym, zamieszkujące lokale socjalne lub funkcjonujące przy rodzinach pochodzenia) oraz w zasobach energii – w tym przypadku mamy do czynienia z niskim poziomem wykształcenia małżonków/partnerów, biedą i brakiem uczestnictwa członków rodziny w życiu społecznym i kulturalnym. Spore braki rodziny te mają również w zasobach stanu – w większości przypadków są one nękane wieloletnim bezrobociem, przewlekłymi chorobami, uzależnieniami, przestępczością i niedostosowaniem społecznym.

W rodzinach głęboko dysfunkcyjnych małżonkowie/partnerzy, czyli osoby strategiczne dla funkcjonowania rodziny, mają znaczne niedostatki zasobów osobistych: kompetencji społecznych, cech osobowościowych, umiejętności w zakresie wyrażania i rozpoznawania emocji, rozwiązywania konfliktów, komunikowania się z innymi ludźmi, radzenia sobie z kryzysami rozwojowymi oraz prowadzenia negocjacji w przypadku konfliktu interesów. Uwikłane w kryzys złożony, w sytuacjach trudnych unikają interakcji społecznych lub wycofują się z dotychczasowych kontaktów. Doświadczając silnego stresu reagują najczęściej w sposób agresywny lub stają się bierni, ulegli, bezradni (Nowak 2011).

Obecnie odnotowujemy także coraz większe problemy przystosowawcze wynikające z wielopostaciowości rodziny. Niezależnie jednak od przyjętej formy życia rodzinnego – tradycyjnej lub alternatywnej – chodzi o to, by doświadczenia rozwojowe każdego dziecka związane były z relacjami pełnymi bezpieczeństwa i miłości. Ma to bowiem fundamentalne znaczenie dla wykształcenia się u niego wielu cech i umiejętności, a tym samym dla jakości jego życia osobistego i społecznego w dorosłości. Deficyty rodzicielskie, a zwłaszcza te, które mieszczą się w puli zasobów osobistych, stanowią jedną z głównych przyczyn zaburzeń rozwojowych oraz problemów adaptacyjnych związanych z zachowaniami ryzykownymi dzieci i młodzieży, w tym z zachowaniami przestępczymi (Biel 2008).

Deprywacja potrzeb – implikacje adaptacyjne

Rozpatrując w perspektywie interakcyjnej wzrastanie dziecka w rodzinie należy przyjąć, że dla prawidłowego przystosowania się każdej jednostki decydująca jest jej interakcja ze środowiskiem w zakresie zaspokajania podstawowych potrzeb oraz zmieniająca się zdolność środowiska do ich zaspokajania.

Jedną z kluczowych potrzeb rozwojowych zabezpieczających prawidłowe przystosowanie jest **potrzeba przywiązania i więzi**, ujawniana wobec podstawowego opiekuna (Bowlby 1968, 1980). Adaptacyjną funkcję więzi i roli wczesnych doświadczeń w kształtowaniu się zasobów jednostki mocno podnoszą także przedstawiciele psychologii ewolucyjnej (Goldberg 2000; van Ijzendoorn, Sagi 1999). Liczne badania wykazały, że wzór bezpiecznego przywiązania jest czynnikiem chroniącym i wzmacniającym odporność jednostki na stres będący częstym źródłem psychopatologii. Jak twierdzi Susan Goldberg (2000), doświadczenie wczesnego przywiązania stanowi fundament dla rozwoju zasobów podmiotowych dziecka. Co więcej, akceptujące, czułe i opiekuńcze relacje dziecka z rodzicami przekładają się w dorosłości na umiejętność utrzymywania bezpiecznego przywiązania w relacjach romantycznych (Hazan, Shaver 1987). Z kolei badania longitudinalne nad zachowaniami społecznymi wykazały (za: Płopa 2007), że dzieci doświadczające bezpiecznego przywiązania w dorosłości wykazują się między innymi silniejszą empatią, wyższym poziomem kompetencji społecznych i interpersonalnych oraz wysokim poziomem emocjonalnej otwartości w relacjach z innymi ludźmi.

Bezpieczne przywiązanie koreluje także ze swobodą dziecka w wyrażaniu ekspresji, z jego większym otwarciem na innych oraz bardziej realistyczną percepcją i interpretacją emocji innych osób (Belsky, Cassidy 1994). W interakcjach z rodzicem ujawniającym szerokie spektrum ekspresji dziecko nabywa przekonania, że **swobodne wyrażanie emocji** może być przydatne w społecznych relacjach (Kohut 1971, 1977; Lowen 1958, 1983).

Niekorzystne wzory przywiązania aktywują procesy defensywne w relacjach dziecka z innymi ludźmi (Levy i in. 1998; Thompson 1999). Przywiązanie uni-

kające jest czynnikiem ryzyka powiązanego z podwyższaniem lub obniżaniem odporności na stres i koreluje z nieprzystosowaniem społecznym, agresją i przestępczością (Plopa 2007). Wyniki badań nad konsekwencjami dezorganizacji przywiązania w niemowlęctwie wskazują na silne związki tego wzorca z późniejszymi problemami adaptacyjnymi (zaburzenia opozycyjno-buntownicze, symptomy dysocjacyjne, lęk, agresja, przejmowanie kontroli i dominacja) (Brzezińska 2005).

Równie ważna w procesie wzrastania jest dziecięca potrzeba **indywidualności**¹, zaspokajana poprzez eksplorację środowiska, samodzielnie inicjowaną przez dziecko aktywność i formowanie granic psychicznych (Mahler 1968) oraz potrzeba **zharmonizowanych relacji ja–inni** (Kohut 1971; Stern 1985). Jak podkreślają badacze zajmujący się tym zagadnieniem, zmiany rozwojowe mogą powodować transformacje wewnętrznego modelu relacji społecznych, zwłaszcza, że dzieci doświadczają przywiązania do różnych osób, najczęściej jednak do bliższych i dalszych członków rodziny. Interakcje wewnątrzrodzinne determinowane są osobowością i postawami rodziców, ich kompetencjami życiowymi, doświadczeniami wyniesionymi z rodzin pochodzenia oraz płcią dziecka, jego wiekiem, osobowością i poziomem inteligencji (Plopa 2007).

Wyniki licznych badań wskazują na wpływ zdrowia psychicznego i psychicznego dobrostanu rodzica na przebieg rozwoju psychicznego dziecka (Kujawa 2011). Pozytywne efekty rozwojowe są powiązane z postawą rodzicielską cechującą się ciepłem, klarowną komunikacją, transparentnością w podejmowaniu decyzji oraz zaangażowaniem. Dzieci rodziców legitymujących się tego typu postawami lepiej niż inne radzą sobie w relacjach społecznych, lepiej funkcjonują w szkole i grupie rówieśniczej (Steinberg i in. 1992). Na kształtowanie się zasobów determinujących postawy (style) rodzicielskie, do których należy osobowość i zdrowie psychiczne, silny wpływ ma trajektoria rozwojowa rodziców oraz historia rodziny generacyjnej. Wysokie kompetencje rodzicielskie posiadają osoby, które jako dzieci miały zaspokajane potrzeby warunkujące ich wszechstronny rozwój, doświadczały racjonalnej kontroli rodzicielskiej i wzorów interakcji wspomagających proces ich indywidualności (Belsky i in. 1991).

Powstawaniu zaburzeń rozwojowych (zachowania agresywne, przestępcze, porażka edukacyjna, zaburzenia psychiczne, zachowania ryzykowne) sprzyja natomiast styl rodzicielski charakteryzujący się wrogim nastawieniem, odrzuceniem, stosowaniem przymusu lub brakiem nadzoru (Barnes, Farrel 1992). Badania przeprowadzone przez Mieczysława Plopę (2007) dały podstawę do stwierdzenia, że istnieje zależność między percepcją postaw rodzicielskich a przystosowaniem szkolnym młodzieży. Wyraźne trudności przystosowawcze stanowiące zagrożenie dla zdrowia psychicznego wykazuje młodzież odrzucona przez rodziców, u której

.....

¹ Indywidualność to proces, w którym jednostka staje się świadoma swej niepowtarzalnej osobowości (za: Johnson 2012).

zachowania negatywne dominują nad pozytywnymi, w przeciwieństwie do młodzieży deklarującej bardzo dobre i dobre relacje z rodzicami.

O jakości relacji każdego rodzica z dziećmi w największym stopniu decydują ich osobiste zasoby oraz zasoby kontekstowe, między innymi zawodowe (Anderson, Sabatelli 1999). Potwierdzają tę tezę badania Elżbiety Kornackiej-Skwary (2002), które dowiodły, że nieprawidłowe postawy rodzicielskie prezentują częściej ojcowie bezrobotni, którzy poszukują pracy niż ojcowie posiadający zatrudnienie, jak również matki niezadowolone z sytuacji w pracy, reagujące wzmoczoną nerwowością, czego efektem jest niższy poziom przystosowania społecznego ich dzieci. Najnowsze badania nad zaburzeniami internalizacyjnymi i eksternalizacyjnymi wskazują na istnienie związków między cechami rodziny pochodzenia, postawami i rolami rodzicielskimi a specyficznymi problemami rozwojowymi dzieci i ich zaburzeniami w zachowaniu. Generalnie rzecz ujmując, cechy rodziny mogą wyzwać mechanizm zaburzeń adaptacyjnych (emocjonalnych oraz behawioralnych) i mogą stanowić źródło wadliwego przystosowania (Wysocka, Ostafińska-Molik 2015).

W rodzinach wieloprotblemowych, a zwłaszcza w rodzinach dotkniętych patologią, dzieci narażone są w dużym stopniu na uposzczenie nie tylko w zakresie dostosowania się do norm społecznych, ale przede wszystkim w zakresie umiejętności życiowych i konstruktywnego radzenia sobie w życiu dorosłym. Doświadczają one bowiem chronicznej frustracji wskutek braku warunków środowiskowych niezbędnych do zaspokojenia ich podstawowych potrzeb i cierpią z powodu dotykających je zaburzeń osobowościowych, funkcjonalnych i nerwicowych.

Deprywacja potrzeb typowych dla danej fazy rozwojowej, wynikająca z niedostatku zasobów biologicznych i środowiskowych (jednostkowych i grupowych), generuje problem charakterologiczny. Gdy konfrontacja ta ma charakter traumatyczny, wczesne rozstrzygnięcia mają skłonność do usztywniania się i stają się odporne na zmianę. Jest to bazowa teza w podejściu charakterologiczno-rozwojowym, wypracowanym przez Johnsona (1993, 2012) na gruncie teorii psychoanalitycznych wskutek synergicznego połączenia koncepcji relacji z obiektem, psychologii ego, psychoanalizy, orientacji charakterologicznej, rozwojowej, interakcyjnej i fenomenologicznej. Johnson podkreśla, że charakter człowieka, ale także źródła psychopatologii, są efektem złożonej reakcji jednostki na frustrację wywołaną przez środowisko (a na wczesnych etapach rozwoju, głównie przez środowisko rodzinne), związaną z brakiem zaspokojenia potrzeb różnej natury. Już w początkowym okresie życia dziecko konfrontuje się z podstawowymi ludzkimi problemami, a niektóre z wczesnych prób ich rozwiązywania bazują na ograniczonym wówczas wyposażeniu środowiskowym i ubogim doświadczeniu świata.

Johnson (2012), wyróżnił siedem rodzajów zaburzeń, z których każde jest *continuum* (od mniej do bardziej poważnych) i odzwierciedla istotne elementy ludzkiej natury, wokół których organizuje się osobowość człowieka. Wskazują one przede wszystkim na znaczenie wczesnych relacji dziecka z rodzicami w proce-

sie kształtowania się jego charakteru, osobowości i własnej tożsamości. Poniżej zaprezentowano krótkie charakterystyki egzystencjalnych doświadczeń życiowych w zestawieniu ze stylami charakteru² uformowanymi w wyniku towarzyszących im zaburzeń.

DZIECKO POKONANE – społeczny masochizm i wzorce samozniszczenia

Etiologia: rodzice zorientowani na kontrolę i dominację, zachowujący daleko idący dystans w relacjach osobowych, podkreślający hierarchię rodzinną oraz podległą pozycję dziecka.

Zespół symptomów (m.in.): samodeprecjacja, samoniszczące zachowania sprawiające wrażenie „zapotrzebowania na cierpienie”, częste występowanie chronicznej, obezwładniającej depresji, poczucie beznadziejności, brak zaufania i zachowania pasywno-agresywne, problemy w kontaktach interpersonalnych.

Decyzje skryptowe i patogeniczne przekonania: np. „nigdy nie uznam mojej przegranej”, „mogę cię ukarać poprzez wycofanie się”.

Relacje z innymi: prowokowanie reakcji odwetowych, poszukiwanie kontaktu z innymi poprzez usługiwanie im, manifestowanie cierpiętnictwa, wywoływanie poczucia winy i uskarżanie się, rezygnacja z zaspokojenia potrzeb.

Charakterystyka emocjonalna: zahamowane, tłumione i depresyjnie zabarwione uczucia, nieuświadomiana często wrogość i agresja, postrzeganie siebie w roli ofiary i osoby poświęcającej się.

DZIECKO ZNIENAWIDZONE (doświadczenie schizoidalne)

Etiologia: niewłaściwa opieka rodzicielska – oschłość, brak empatii, chłód, dystans, odłączenie i odrzucenie.

Zespół symptomów (m.in.): zachowania unikowe, chroniczny lęk, konflikty w relacjach społecznych, zwłaszcza wymagających zaufania i zaangażowania, niezdolność do rozpoznania własnych emocji oraz tworzenia trwałych, społecznych i intymnych kontaktów, przejawy zachowań agresywnych i autodestrukcyjnych.

Decyzje skryptowe i patogeniczne przekonania: np. „świat jest niebezpieczny”, „gdybym pozwolił sobie na brak kontroli, mógłbym kogoś zabić”.

Relacje z innymi: inni postrzegani są jako osoby nieakceptujące i zagrażające, projekcja wrogości na innych (lub identyfikacja projekcyjna).

Charakterystyka emocjonalna: uczucia są wyizolowane i/lub stłumione, przeżywanie chronicznego lęku, pod którym ukrywa się prymitywna, stłumiona wściekłość.

DZIECKO PORZUCONE: wycofanie społeczne

Etiologia: rodzice nierzetelni, w niewystarczający sposób dbający o zaspokajanie potrzeb dziecka, często sami nadmiernie potrzebujący.

.....

² Z uwagi na ograniczenia w objętości artykułu, zaprezentowano skróconą charakterystykę stylów charakteru, opartą o wybór tych elementów, które ukazują istotę omawianego zagadnienia.

Zespół symptomów (m.in.): wskutek deprivacji potrzeb dziecko nie jest zdolne do ich identyfikacji i wyrażania, nie potrafi zbliżyć się do innych i prosić o pomoc (upośledzone możliwości samoopieki); częsta depresja i formy załamania, które wymuszają i usprawiedliwiają korzystanie ze wsparcia społecznego.

Decyzje skryptowe i patogeniczne przekonania: np. „niczego nie potrzebuję, wszystko mogę osiągnąć samodzielnie”, „gdybym wyraził moje potrzeby, przeżyłbym rozczarowanie, opuszczenie lub odrzucenie”.

Relacje z innymi: tendencja do tworzenia relacji na zasadach zależności lub współzależności.

Charakterystyka emocjonalna: podatność na euforię, ekscytacje przeplatające się z załamaniem fizycznym i depresją, łatwa irytacja, przy czym brak przejawów agresji i wrogości, lęk przed samotnością, porzuceniem oraz zazdrość.

DZIECKO ZAWŁASZCZONE: charakter symbiotyczny

Etiologia: poprzez swoje reakcje lękowe, wycofanie, groźby i karanie tych zachowań, które służą stworzeniu dystansu, zdefiniowaniu różnic i samodzielnemu wypracowaniu określonej tożsamości, rodzice blokują samopodmiotowość dziecka oraz jego zdolność do podejmowania ryzyka i samokontroli.

Zespół symptomów (m.in.): niedorozwój w zakresie stabilnego poczucia tożsamości, strach przed odrzuceniem i izolacją, skłonność do bycia zdominowanym przez innych ludzi, tłumiona agresja.

Decyzje skryptowe i patogeniczne przekonania: np. „nie mogę być szczęśliwy, jeżeli ty nie będziesz szczęśliwy”, „moje szczęście, sukces będzie cię ranić albo zostanie osiągnięte twoim kosztem”.

Relacje z innymi: daleko idąca ostrożność w kontaktach z innymi, gdyż są oni postrzegani jako wyjątkowo ważni, często jako zawłaszczający lub porzucający oraz posługujący się presją i manipulacją w relacjach społecznych i intymnych.

Charakterystyka emocjonalna: poczucie winy skojarzone z nadmierną odpowiedzialnością za innych; lęk może być wywołany przez wszystko, co prowadzi do separacji (np. różnica opinii, sukces itp.).

DZIECKO WYKORZYSTANE: doświadczenie narcystyczne

Etiologia: dziecko jest wykorzystywane przez rodziców do odzwierciedlania, zwiększania poczucia własnej wartości, spełniania ambicji; rodzice idealizują dziecko lub je upokarzają, gdy nie spełnia ono ich oczekiwań.

Zespół symptomów (m.in.): koncentracja na sobie, roszczeniowość, perfekcjonizm i nadmierne uzależnienie poczucia własnej wartości od osiągnięć (sukcesu), manipulacja, obiektywizacja i dewaluacja innych.

Decyzje skryptowe i patogeniczne przekonania: np. „muszę być omnipotentny, doskonały, wyjątkowy”, „muszę wiedzieć wszystko bez uczenia się, osiągać wszystko bez pracy, być potężny i powszechnie podziwiany”, „jeśli będę wrażliwy, będę wykorzystany, upokorzony albo zawstydzony”.

Relacje z innymi: przyciąganie innych swoją charyzmą i talentami.

Charakterystyka emocjonalna: niezdolność do okazywania uczuć innym, nadzwyczajna łatwość reagowania urażoną dumą, zaburzenia w kontrolowaniu impulsów, głębokie przeżywanie (w ukryciu) wstydu i upokorzeń.

DZIECKO UWIEDZONE: obrona histeryczna

Etiologia: jedno z rodziców wykorzystuje naturalną seksualność dziecka, traktując je jako obiekt seksualny, drugie z rodziców jest często zimne, oddalone lub bezpośrednio karzące.

Zespół symptomów (m.in.): nadmierna emocjonalna pobudliwość, dramatyzujące zachowania, płytkie doświadczenia emocjonalne, zaburzenia seksualne, globalne i nieprecyzyjne procesy myślowe, nadmierne zainteresowanie płcią przeciwną, łatwość rozpraszenia się połączona z trudnością koncentracji uwagi.

Decyzje skryptowe i patogeniczne przekonania: np. „moja wartość zależy od mojej seksualności i atrakcyjności”, „wszelka gratyfikacja pochodzi od opozycyjnej płci”.

Relacje z innymi: relacje często seksualizowane, impulsywne, nieświadome współzawodnictwo z osobami tej samej płci, wchodzenie w role poświęcających się i opiekuńczych rodziców lub bezradnych dzieci.

Charakterystyka emocjonalna: pozorowane uczucia, tendencja do utraty kontroli w odpowiedzi na emocje manifestowane przez innych, nieświadomione wrogie i rywalizacyjne odczucia.

DZIECKO ZDYSCYPLINOWANE: osobowość obsesyjno-kompulsywna

Etiologia: opieka rodzicielska dokładna, sztywna, uporczywa i trzymająca się ścisłych zasad, szczególnie w zakresie treningu socjalizującego, kontrolowania uczuć i hamowania ekspresji seksualnej, rywalizacyjnej i agresywnej, stosowanie kar i wzmacnianie pożądaných zachowań.

Zespół symptomów: (m.in.) wymuszona, nieodparta presja do robienia rzeczy poprawnych, koniecznych i słusznych, skłonność do wydawania moralnych i innych sądów, rutyna w działaniu, perfekcjonizm, trudności w podejmowaniu decyzji, zachowania sztywne, pedantyczne, pozbawione emocjonalności, depresje i natręctwo myśli, połączone z obsesyjnymi myślami i kompulsywnymi zachowaniami.

Decyzje skryptowe i patogeniczne przekonania: np. „muszę robić prawidłowe rzeczy”, „nigdy nie popełnię już kolejnego błędu”.

Relacje z innymi: chwiejna postawa w relacjach interpersonalnych sformalizowanych, częste konflikty, spięcia, sztywność wartości i zachowań.

Charakterystyka emocjonalna: specyficznie powściągliwy i spowolniony styl reagowania z ograniczonym dostępem do uczuć.

Odnosząc się do powyższych charakterystyk należy podkreślić, że etiologia zaburzeń zachowania jest wieloczynnikowa i wielowymiarowa. Są one bowiem determinowane nie tylko kulturowo, społecznie i środowiskowo, ale w dużej mierze

także biologicznie, a zwłaszcza genetycznie. Niemniej jednak kontekst rodzinny ma tu znaczenie fundamentalne i należy brać go pod uwagę w pracy wychowawczej, profilaktycznej, resocjalizacyjnej i terapeutycznej z dziećmi i młodzieżą oraz osobami dorosłymi. Jak już bowiem wcześniej akcentowano, rodzina jest naturalnym, najsilniej oddziałującym i najważniejszym środowiskiem formowania się i funkcjonowania człowieka.

Konkluzje

Przytoczone w artykule wyniki licznych badań ugruntowują tezę, że niesprawność środowiska rodzinnego i wynikające z niej braki w zasobach osobowych i rodzinnych są źródłem zaburzeń rozwojowych i psychopatologii oraz przyczyną zaburzeń w zachowaniu dzieci i młodzieży (m.in. agresja, czyny przestępcze, eksperymentowanie ze środkami psychoaktywnymi), tak jak „bieda jest symptomem braku sprawnie działającej gospodarki zbudowanej na podwalinach wiarygodnych instytucji politycznych, społecznych i prawnych” (Levitt, Dubner 2015, s. 70).

Nie ulega wątpliwości, że to rodzice są w największym stopniu odpowiedzialni za stworzenie swojemu potomstwu warunków umożliwiających im kreowanie bezpiecznego i satysfakcjonującego życia. Ale jak mają czynić to rodzice, którzy sami wychowywali się w rodzinach naznaczonych głęboką dysfunkcją lub/i patologią? To oni są przecież ofiarami wadliwie funkcjonujących rodzin pochodzenia, wykształconych charakterów i zaburzeń osobowościowych swoich rodziców. To oni ponoszą osobiste, traumatyczne skutki upośledzenia własnych środowisk rodzinnych. Powielają postawy i zachowania rodzicielskie i wchodzą często na ścieżkę dewiacji i patologii. Świadomie, lub nawet nie zdając sobie z tego sprawy, krzywdzą własne dzieci poprzez przyjmowanie niekorzystnych stylów rodzicielskich (postaw), unikowych lub emocjonalnych stylów radzenia sobie ze stresem oraz pogodzenie się z własną niesprawnością w funkcjonowaniu osobistym i społecznym.

W ten sposób tworzy się „błędne koło patologii rodzicielskiej”. W jaki sposób je przerwać? W jaki sposób skutecznie zapobiegać swoistemu „dziedziczeniu” głębokiej dysfunkcji rodzinnej? Odpowiedź na te i inne pytania dotyczące omawianego zagadnienia jest niezwykle ważna, ale też bardzo złożona i wymaga prowadzenia dalszych, poszerzonych i wielodyscyplinarnych badań oraz głębokiego namysłu intelektualnego.

Wyspecyfikowane przez Johnsona rodzaje zaburzeń charakterologicznych są użyteczne nie tylko w psychologiczno-pedagogicznej terapii zaburzeń rozwojowych oraz w diagnozowaniu i rozumieniu etiologii zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży, ale moim zdaniem mogą być również przydatne w projektowaniu oddziaływań resocjalizujących, gdyż na ich podstawie można podejmować działania uspołeczniające – spójne i adekwatne do potrzeb dzieci, rodziców i innych członków rodziny. Przy zastosowaniu metod twórczej resocjalizacji, poprzez od-

krywanie i uaktywnianie potencjałów osobowych i systemowych, można dokonywać stosownych, metodycznie ukierunkowanych modyfikacji w podstawowych wymiarach funkcjonowania rodzinnego – adaptacyjności, spójności i komunikacji.

Abstract: Weaknesses in the resources of the family environment and developmental disorders and adaptation problems in children

The article presents the relationship between the condition of the family and developmental disabilities and adaptation problems of children raised in it. Finally, it presents the character styles determined by the resources of the family (personality traits, attitudes and parental competences), which can be useful not only in psycho-educational treatment of developmental disorders and in the diagnosis and understanding of the etiology of risky behavior of children and adolescents, but also in designing social rehabilitation interactions. Based on them, one can in fact undertake holistic socializing actions - consistent and adequate to the needs of children, parents and other family members.

Key words: family resources, adaptation problems, developmental disorders.

Bibliografia

- [1] Anderson S.A., Sabatelli R.M., 1999, *Family Interaction*, Allyn & Bacon, Boston.
- [2] Barnes G.M., Farrel M.P., 1992, *Parental Support and Control as Predictors of Adolescent Drinking, Delinquency, and Related Problem Behaviors*, „Journal of Marriage and the Family”, nr 54.
- [3] Belsky J., Cassidy J., 1994, *Attachment: Theory and Evidence*, [w:] *Development Through Life*, (red.) Rutter M., Hay D., Blackwell Science, London.
- [4] Belsky J., Steinberg L., Draper P., 1991, *Childhood Experience, Interpersonal Development, and Reproductive Strategy: An Evolutionary Theory of Socialization*, „Child Development”, nr 62.
- [5] Biel K., 2008, *Przestępczość dziewcząt. Rodzaje i uwarunkowania*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- [6] Bowlby J., 1968, *Grief and mourning in infancy and early childhood*, „Psychoanalytic Study of the Child”, nr 15.
- [7] Bowlby J., 1980, *Attachment and Loss*, Vol. 3: *Loss, Sadness and Depression*, Basic Books, New York.
- [8] Brzezińska I.A., 2005, *Psychologiczne portrety człowieka*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [9] Coyne J.C., Smith D.A.F., 1991, *Couples Coping With a Myocardial Infarction: A contextual Perspective on Wives' Distress*, „Journal of Personality and Social Psychology”, nr 61.
- [10] De Barbaro B., 2003, *Nowe czasy – nowe problemy rodzinne – nowe zadania terapeutyczne*, [w:] *Pomagać rodzinie. Problemy współczesnej rodziny w ujęciu psychologicznym*, (red.) Soszyńska G., Polihymnia, Lublin.
- [11] De Tchorzewski A.M., 2005, *Pomocniczość i solidaryzm jako zasady przeciwdziałania traumie XXI wieku*, [w:] *Współczesna rodzina polska – jej stan i perspektywy*, t. 1, (red.) Cudak H., Marzec H., Wydawnictwo GWSP, Mysłowice.

- [12] Etzioni A., 1997, *The New Golden Rule: Community and Morality in a Democratic Society*, Basic Books, New York.
- [14] Fredrickson B., 2001, *The Role of Positive Emotions in Positive Psychology: The Broad-en-and Build Theory of Positive Emotions*, „American Psychologist”, nr 56.
- [15] Garcia Coll C., Pachter L.M. (2002), *Ethnic and Minority Parenting*, [w:] *Handbook of Parenting*, Vol. 4: *Social Conditions and Applied Parenting*, (red.) Bornstein M.H., Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah NJ.
- [16] Goldberg S., 2000, *Attachment and Development*, Arnold, a member of the Hodder Headline Group, London.
- [17] Hazan C., Shaver P.R., 1987, *Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process*, „Journal of Personality and Social Psychology”, nr 52.
- [18] Hobfoll S.E., 2006, *Stres, kultura i społeczność. Psychologia i filozofia stresu*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [19] Johnson S.M., 1993, *Humanizowanie narcystycznego stylu*, Agencja Wydawnicza Jacek Santorski, Warszawa.
- [20] Johnson S.M., 2012, *Style charakteru*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.
- [21] Kawula S., 2004, *Pedagogika społeczna w społeczeństwie ryzyka*, Wydawnictwo Epistheme, Olsztyn.
- [22] Kohut H., 1971, *The Analysis of the Self: A Systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorders*, International Universities Press, New York.
- [23] Kohut H., 1977, *The restoration of the self*, International Universities Press, New York.
- [24] Kornacka-Skwara E., 2002, *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych mężczyzn bezrobotnych*, praca doktorska napisana pod kierunkiem M. Braun-Gańkowskiej, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin.
- [25] Kujawa M., 2011, *Rozwój w kierunku zachowań sprzyjających nieprzystosowaniu społecznemu*, [w:] *Dziecko zagrożone wykluczeniem. Elementy diagnozy, działania profilaktyczne i pomocowe*, (red.) Biel K., Kusztal J., Wydawnictwo WAM, Kraków.
- [26] Levitt S., Dubner S.J., 2015, *Mysł jak freak*, Wydawnictwo MT Biznes sp. z o.o., Warszawa.
- [27] Levy K.N., Blatt S.J., Shaver P.R., 1998, *Attachment Styles and Parent Representations*, „Journal of Personality and Social Psychology”, nr 74.
- [28] Lowen A., 1958, *The Language of the Body*, Collier, New York.
- [29] Lowen A., 1983, *Narcissism: Denial of the True Self*, Macmillan, New York.
- [30] Mahler M., 1968, *On Human Symbiosis and the Vicissitudes of Individuation*, International Universities Press, New York.
- [31] Nowak B.M., 2011, *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*, PWN, Warszawa.
- [32] Oleś P., 2000, *Psychologia przelomu połowy życia*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- [33] Plopa M., 2007, *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [34] Steinberg L., Lamborn S.D., Dornbusch S.M., Darling N., 1992, *Impact of Parenting Practices on Adolescent Achievement: Authoritative Parenting, School Involvement, and Encouragement to Succeed*, „Child Development”, nr 63.
- [35] Stern D., 1985, *The Interpersonal Word of the Infant: A View from Psychoanalysis and Development Psychology*, Jossey Bass, New York.
- [36] Thompson R.A., 1999, *Early Attachment and Later Development*, [w:] *Handbook and Attachment: Theory, Research and Clinical Applications*, (red.) Cassidy J., Shaver P., Guilford Press, New York.

- [37] Tyszka Z., 2000, *Stan rodziny współczesnej a wewnątrzrodzinna socjalizacja dzieci*, „Rocznik Socjologii Rodziny”, t. 12.
- [38] Tyszka Z., 2001, *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- [39] Van Ijzendoorn M.H., Sagi A., 1999, *Cross-cultural Patterns of Attachment: Universal and Contextual Dimensions*, [w:] *Handbook of Attachment: Theory, Research and Clinical Applications*, (red.) Cassidy J., Shaver P.R., Guilford Press, New York.
- [40] Winiarski M., 2001, *Zaburzenia w funkcjonowaniu rodziny i ich implikacje*, [w:] *Rodzina polska na przełomie wieków*, (red.) Żebrowski J., Gdańsk.
- [41] Wysocka E., Ostafińska-Molik B., 2015, *Zaburzenia internalizacyjne i eksternalizacyjne a typ rodziny pochodzenia – analiza teoretyczna i wyniki badań*, „Resocjalizacja Polska”, nr 8.